

Pelai Pagès i Blanch, dir.

La transició democràtica als Països Catalans

Història i memòria

PUV

LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA
ALS PAÏSOS CATALANS
HISTÒRIA I MEMÒRIA

LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA ALS PAÏSOS CATALANS

HISTÒRIA I MEMÒRIA

Pelai Pagès i Blanch (dir.)

Pelai Pagès i Blanch, Pere Ysàs, Antoni Gutiérrez Díaz, Magí Cadevall, Antoni Tarabini, Agustí Bassols, Francesc de P. Burguera, Josep Maria Bricall, Josep Maria Felip, Joan F. López Casasnovas, Joan Bada, Pere Fullana, José María Setién, Javier Fernández López, José Luis Pitarch, Luis Alonso Vallés, Narcís Serra, Jaime Pastor, Luis Andrés Edo, Jordi Carbonell, Josep Guia, Jordi Ibarz, Josep Miquel Santacreu, David Ginard, Mary Nash, Dolores Cabra, Florencio Dimas, Josefina Piquet, Josep Fontana

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
2005

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment,
ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació,
en cap forma ni per cap mitjà,
sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia
o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial.

© Pelai Pagès i Blanch (dir.), 2005
© D'aquesta edició: Publicacions de la Universitat de València, 2005

Publicacions de la Universitat de València
<http://puv.uv.es>
publicacions@uv.es

Disseny de la maqueta: Inmaculada Mesa
Fotografia de la coberta: José Vicente Penalba
Disseny de la coberta: Celso Hernández de la Figuera

ISBN: 978-84-370-8680-4

ÍNDIX

INTRODUCCIÓ, per Pelai Pagès	9
LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA, HISTÒRIA D'UN TEMPS D'INCERTESA, Pelai Pagès.....	15
L'ANTIFRANQUISME I LA CRISI DE LA DICTADURA, Pere Ysàs....	31
ELS PARTITS MARXISTES DURANT LA TRANSICIÓ	
CATALUNYA I LA TRANSICIÓ, Antoni Gutiérrez Díaz.....	51
EL SOCIALISME A CATALUNYA DURANT LA TRANSICIÓ, Magí Cadevall Soler.....	53
L'OPOSICIÓ SOCIALISTA A LA TRANSICIÓ, Antoni Tarabini	59
L'OPOSICIÓ NACIONALISTA MODERADA	
LA TRANSICIÓ POLÍTICA A CATALUNYA, Agustí M. Bassols i Parés	67
LA TRANSICIÓ AL PAÍS VALENCIÀ, Francesc de P. Burguera	81
ELS ESTATUTS D'AUTONOMIA	
NOTES SOBRE L'ESTATUT PER A CATALUNYA DE 1979, Josep M. Bricall	91
LA REFORMA DE L'ESTATUT D'AUTONOMIA AL PAÍS VALENCIA, Josep Maria Felip.....	97
LES CIAVOGUES DEL PROCÉS AUTONÒMIC A LES ILLES BALEARS, Joan F. López Casasnovas.....	125
L'ESGLÉSIA CATÒLICA DURANT LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA	
L'ACTITUD DE L'ESGLÉSIA CATÒLICA DURANT EL PROCÉS DEMOCRATITZADOR (CATALUNYA), Joan Bada.....	139
L'ESGLÉSIA MALLORQUINA (1973-1979): EL COMPROMÍS DELS CATÒLICS AMB EL PROCÉS DEMOCRATITZADOR, Pere Fullana Puigserver.....	151
LA IGLESIA VASCA DURANTE LA TRANSICIÓN, Mn. José María Setién.....	163

L'EXÈRCIT ESPANYOL DAVANT LA TRANSICIÓ A LA DEMOCRÀCIA

LOS MILITARES EN LA TRANSICIÓN, Javier Fernández López	183
MEMORIA DE LA UNIÓN MILITAR DEMOCRÁTICA, José Luis Pitarch.....	195
DEL 20 AL 23 DE NOVIEMBRE SEGONS UN GUÀRDIA CIVIL DE LA UMD, Luis Alonso Vallés.....	207
TRANSICIÓ A LA DEMOCRÀCIA I REFORMA MILITAR, Narcís Serra	209

LES ORGANITZACIONS

DE L'ESQUERRA REVOLUCIONÀRIA

MITO Y REALIDAD DE LA TRANSICION POLITICA ESPAÑOLA. UNA MIRADA DESDE LA IZQUIERDA RADICAL, Jaime Pastor..	229
EL CAPITALISME MUNDIALISTA DURANT LA TRANSICIÓ ESPANYOLA, Luis Andrés Edo.....	239

L'INDEPENDENTISME

L'INDEPENDENTISME DURANT LA TRANSICIÓ, Jordi Carbonell	249
LA TRANSICIÓ POLÍTICA AL PAÍS VALENCIÀ (1974-1977), DES D'UNA PERSPECTIVA INDEPENDENTISTA, Josep Guia i Marín..	255

EL MOVIMENT OBRER DURANT LA TRANSICIÓ

EL MOVIMENT OBRER A CATALUNYA EN LA TRANSICIÓ. 1975-1982, Jordi Ibarz Gelabert.....	281
EL MOVIMENT OBRER DURANT LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA AL PAÍS VALENCIÀ, J.M. Santacreu Soler.....	295
EL MOVIMENT OBRER BALEAR: DEL TARDOFRANQUISME A LA TRANSICIÓ DEMOCRÁTICA, David Ginard i Féron.....	315
EL MOVIMENT FEMINISTA DURANT LA TRANSICIÓ, Mary Nash .	355

LA DESMEMÒRIA HISTÒRICA DE LA GUERRA CIVIL I EL FRANQUISME DURANT LA TRANSICIÓ

ENTRE DOS TIEMPOS, Dolores Cabra	369
EL MIEDO DE LA CLASE POLÍTICA HACIA LA RECUPERACIÓN DE LA MEMORIA Y SUS EFECTOS DESMORALIZADORES SOBRE LOS COLECTIVOS AFECTADOS, SUS ENTORNOS Y LA BASE SOCIAL DE LA IZQUIERDA, Floren Dimas Balsalobre..	381
LA DESMEMÒRIA D'UNA NENA DE LA GUERRA, Josefina Piquet .	399
BASES CAP A UNA SEGONA TRANSICIÓ, Josep Fontana	411

INTRODUCCIÓ

Vint-i-cinc anys després de l'inici de la majoria de fenòmens que van configurar el procés de la transició política espanyola, i quan se'n compleixen ja trenta de la mort del general Franco —que la va fer possible—, aquella etapa crucial de la nostra història més recent, que ens va permetre passar d'un règim de dictadura militar a una democràcia, ha començat a despertar interès renovat entre historiadors, politicòlegs i estudiosos en general i s'han començat a revisar molts dels esquemes que fins aleshores s'havien seguit per analitzar aquella etapa de la nostra història més recent. La imatge d'un període idíl·lic, d'una transició modèlica, d'un canvi sense traumes... que s'havia volgut donar durant els darrers anys, ha començat a ser qüestionada quan s'han analitzat de més a prop els esdeveniments que la van configurar. L'autosatisfacció general que hom podia sentir davant l'èxit aconseguit —el model de la transició espanyola fins i tot era exportable!— ha deixat pas a una profunda frustració social i política quan hom s'ha adonat que molts dels problemes que es van plantejar durant aquells anys encara no s'han resolt. I en els darrers temps es torna a parlar d'iniciar una segona transició política, que modifiqui la Constitució de 1978, reformi estatuts d'autonomia, etc.

Per aquesta raó, els Premis Octubre de l'any 2004, que convoquen la Fundació Ausiàs March i Edicions Tres i Quatre, en la seva XXXIII edició van voler centrar els seus congressos —i el Congrés d'Història en particular— en els anys de la transició política espanyola, amb l'objectiu clar de revisar cadascun d'aquells aspectes que van configurar una etapa cabdal de la nostra història immediata. Es tractava, per una banda, de donar la paraula als historiadors, però sobretot de permetre a alguns dels protagonistes que

van tenir un paper més o menys important durant aquells anys que expliquessin les seves experiències i en traguessin les conclusions pertinents.

Partíem de diversos pressupòsits. En primer lloc, la transició no era un període que s'iniciava a partir del mateix moment en què va morir Franco —malgrat la importància de l'esdeveniment— sinó que s'havia encetat un temps abans, almenys a partir del moment en què va començar a quedar palès que el règim franquista havia manifestat símptomes d'una crisi que s'evidenciava com a irreversible. Era, per tant, inevitable fer una ullada als darrers anys del franquisme per observar aquest doble procés que va aparèixer amb tota la seva intensitat després de la mort de Franco: la crisi d'un règim que no pot sobreviure al dictador que l'ha vertebrat durant gairebé quaranta anys —no debades hom parlava de «règim franquista»— i el progressiu protagonisme de sectors socials i polítics cada vegada més nombrosos i que manifestaven la seva voluntat d'un canvi polític que menés a la democràcia. Més problemàtic era saber on es podia considerar que s'acabava la transició. Perquè en aquest punt no hi havia unanimitat: per a uns es tractava del moment en què culminava el procés d'institucionalització de la democràcia. En el cas de Catalunya aquesta eventualitat s'esqueia, doncs, l'any 1980, quan van tenir lloc les primeres eleccions democràtiques. Però aquest criteri no era vàlid ni per al País Valencià ni per a les illes Balears i Pitiüses, que van viure processos autonòmics més retardats. En l'àmbit estatal la consideració semblava més clara: la transició acabava a partir del moment en què desapareixen les amenaces involucionistes que durant els primers havien protagonitzat sectors de l'exèrcit. El fracàs del cop d'Estat de Tejero, al març de 1981, i la victòria socialista de l'any següent representaren la clausura definitiva del procés. A partir d'aquest moment una determinada «normalitat democràtica» —quan la política, podria dir més d'un, va començar a esdevenir una activitat avorrida— es va acabar imposant en el conjunt de l'Estat.

En segon lloc, bona part de l'interès del congrés radicava en la possibilitat que hi participessin representants dels diferents sectors polítics que van tenir un paper important durant els anys de la transició. En aquest punt volíem donar joc tant als partits que van ser determinants a l'hora de pactar amb els hereus del franquisme les regles de joc del nou sistema polític —i que després van configurar l'arc parlamentari tant a nivell espanyol com en els diferents parlaments autonòmics— com a aquelles organitzacions que, passades les primeres eleccions democràtiques de juny de 1977, van quedar com a forces extraparlamentàries i en alguns casos van acabar desapareixent. Es tractava de conèixer, certament, el grau de satisfacció que el procés havia generat entre l'oposició democràtica en la perspectiva històrica dels vint-i-cinc anys escolats. I val a dir que en la

majoria de casos els representants dels partits d'esquerra —comunistes i socialistes— van mostrar un nivell de satisfacció més gran que els representants de les organitzacions nacionalistes. En les conferències que van acompanyar el congrés, polítics determinants com ara Santiago Carrillo, l'exsecretari general del PCE, o Jordi Pujol, des de l'òptica del nacionalisme català moderat, van posar un cert èmfasi en el fet que la transició, tal com s'havia produït, havia estat l'única possible.

Era clar que aquesta no fou la perspectiva en què se situaven, ras i curt, les organitzacions de l'esquerra revolucionària ni les organitzacions independentistes, que durant una bona part del període de la transició havien tingut un paper significatiu en les mobilitzacions de carrer i havien defensat fins al darrer moment la puresa de les seves posicions polítiques i ideològiques. Però quan la política havia passat a convertir-se en «l'art d'allò que era possible» havien quedat relegades i marginades, i a la llarga corrien el risc d'anar a parar a les escombraries de la història. Per a aquestes organitzacions la transició havia representat un procés de renúncies i claudicacions sobre aspectes que hom considerava fonamentals. El fet que no s'hagués qüestionat la forma d'estat, que el dret d'autodeterminació de les nacions hagués quedat eliminat de la Constitució, els anomenats pactes de la Moncloa —que van tendir a frenar les reivindicacions i la lluita obrera— o la promulgació de la problemàtica LOAPA (Llei Orgànica d'Harmonització del Procés Autonòmic) poc després del fracassat cop d'estat de Tejero, serien les evidències d'un procés que només podia generar frustració i insatisfacció política.

La presència al Congrés d'alguns dels moviments socials que van irrompre amb tota la seva càrrega històrica durant aquests anys va ser garantida pel moviment obrer i pel moviment feminista. El moviment obrer va participar en el procés de transició política com el gran motor impulsor de molts dels canvis que s'anaven produint. De fet, la lluita obrera havia estat molt intensa durant els darrers anys del franquisme i en bona mesura el moviment obrer era l'instrument de xoc de l'oposició antifranchista per a fer valer bona part de les seves reivindicacions. Era, al mateix temps, el moviment que més costos havia experimentat en la seva activitat. Perquè havia de fer front, també, a la crisi econòmica apareguda a partir de 1973 i a curt, mitjà i llarg termini els obrers van ser els qui van pagar els costos d'aquesta crisi —ja s'han ressenyat els pactes de la Moncloa, signats poc després de les primeres eleccions democràtiques.

La gran novetat de la transició fou, però, la irrupció del moviment feminista, que plantejava ni més ni menys que l'equiparació dels drets de la dona amb els de l'home. D'alguna manera, la celebració de les Jornades Catalanes de la Dona, el mes de maig de 1976, al Paranimf de la Univer-

sitat de Barcelona, que van reunir tres mil dones per discutir obertament i en total llibertat les qüestions que plantejava la seva problemàtica específica en la societat i en l'esfera privada, va ser el punt de partida d'un moviment ampli i extens que tenia com a repte inicial la lluita contra una legislació que encara considerava la dona un ser marginat i subordinat a la suprema voluntat de l'home.

Va interessar molt que en el congrés estiguessin també representades dues institucions que havien tingut un paper de primer ordre durant el règim franquista, el posicionament de les quals davant la transició havia d'ésser transcendental: l'exèrcit, columna vertebral del franquisme, i l'Església Catòlica. En primer lloc, naturalment, es tractava de conèixer en profunditat l'actitud adoptada per l'exèrcit, fonamental per a qualsevol projecte que plantegés el desmantellament del règim franquista. I es tractava també de donar la veu a un sector d'aquell exèrcit, molt minoritari, que a les acaballes del franquisme s'havia atrevit a sol·licitar la democratització del país i havia presentat un repte institucional de primera fila: la Unió Militar Democràtica. Pel que fa a l'Església Catòlica, interessava conèixer el procés d'adaptació experimentat per importants sectors de la jerarquia que fins a la vigília havien manifestat la seva adhesió acèrrima al règim, i que ara canviaven posicions i actituds, sobretot des que, al febrer de 1974, s'havia esdevingut la crisi més greu de tot el franquisme en les relacions Església-Estat, arran de l'homilia que el bisbe de Bilbao Antonio Añoberos havia fet llegir en les seves diòcesis. Per aquesta raó, al costat de les esglésies dels Països Catalans vam voler comptar amb la presència de l'Església basca.

Un aspecte important que calia debatre en el Congrés fou la institucionalització dels processos d'autonomia per als diversos territoris dels Països Catalans. En aquest punt radicava, sobretot, la credibilitat del procés democràtic. Catalunya, en primer lloc, que juntament amb Euskadi havia presidit la lluita per la consecució dels drets nacionals, tenia molt clar que l'autonomia era un objectiu irrenunciable. I en aquest punt el tractament diferenciat que van rebre els diferents territoris de parla catalana va acabar generant molta frustració. La Constitució de 1978 havia deixat ben clara la impossibilitat de qualsevol forma de confederació entre les diverses autonomies que es podien anar constituint. Com a l'any 1931, evidentment, el requisit intentava evitar la formulació de qualsevol intent de vertebració política en l'àmbit dels Països Catalans. I els estatuts d'autonomia s'havien acabat convertint en el mal menor que uns havien tolerat per evitar els riscos cap a una desvertebració d'Espanya. Les eternes pors de la dreta espanyola d'una «España rota». Juntament amb els Estatuts d'Autonomia de Catalunya, del País Valencià i de les Illes, vam voler disposar de la

presència de les altres nacions històriques de l'Estat espanyol, en les persones de Xabier Arzalluz i Xosé Manuel Beiras, que van oferir les seves interpretacions personals sobre el procés de transició viscut per Euskadi i per Galícia.

Un darrer tema, inherent a l'etapa de la transició, que vam voler que fos present en el Congrés fou el de la memòria històrica: es tractava de donar la veu a algunes de les associacions que des de mitjan anys noranta pugnen per corregir una de les grans assignatures pendents de la transició, la que es refereix al pacte de silenci que sobre la història immediata havien segellat els principals protagonistes d'aquell període de la història espanyola. L'actualitat del tema convertia en inevitable la presència d'unes associacions que lluiten contra el temps perquè la memòria de la guerra civil i del franquisme no es perdi per a les futures generacions.

Finalment, calia plantejar, ja a la cloenda del congrés, unes «bases» per a una segona transició, tenint en compte les insatisfaccions, les frustracions, les renúncies que s'havien generat en la transició iniciada als anys setanta. Si el darrer referent de la història, com se sol dir, és el present i, sobretot, el futur, calia una anàlisi crítica sobre aquella transició per no tornar a cometre els mateixos errors.

La majoria de les aportacions que es van fer al congrés, des de la seva conferència inaugural, fins a la de clausura, passant per moltes de les conferències i taules rodones realitzades, les recull el present llibre. En el seu conjunt es tracta de textos diversos, sovint heterogenis, que recullen «memòria i història» —amb el benentès que la memòria sempre és història i que la història vol convertir-se també en memòria— d'un període important que encara determina el nostre present. Textos diversos que expressen punts de vista diferents i clarament contrastats en alguna ocasió, que reflecteixen també experiències diferenciades, en el cas d'aquells que hi van participar com a protagonistes, però que tenen com a comú denominar l'interès per passar pàgina a una etapa de la història que encara presenta problemes i situacions derivades d'aquell període. En definitiva, penso, i el lector ho podrà comprovar, que es tracta d'aportacions i reflexions sobre el nostre passat que hauran d'ésser tingudes en compte si hom vol que l'anunciada segona transició sigui la definitiva.

PELAI PAGÈS I BLANCH
Universitat de Barcelona

LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA, HISTÒRIA D'UN TEMPS D'INCERTESA

PELAI PAGÈS
Universitat de Barcelona

En la nostra història més recent, la transició democràtica —el període a què dediquem el nostre congrés històric d'enguany— ha estat objecte de múltiples anàlisis, de consideracions de tota mena, que sovint han interpretat el trànsit del règim dictatorial franquista cap a un sistema democràtic com a modèlic. La manca d'actituds revengistes, el fet d'haver-se consolidat de manera relativament ràpida un sistema de llibertats i l'anomenat «Estat de les autonomies», el paper d'àrbitre acomplert per la monarquia, etc... formarien part de la imatge històrica que s'ha anat construint a l'entorn de la transició democràtica a l'Estat espanyol, tant que fins i tot a vegades s'ha ofert com a model a països que després d'abandonar formes de poder dictatorials han intentat la construcció d'un Estat democràtic.

Evidentment, aquesta imatge idíl·lica de la transició democràtica no resisteix la mínima anàlisi històrica. És veritat que quan, el dia 20 de novembre de 1975, es va produir la mort de Franco —i Franco va morir al llit— les expectatives de canvi democràtic eren contemplades per molts sectors, si no per una immensa majoria, de la societat espanyola. És veritat també que en els darrers anys el sistema franquista havia entrat en una certa crisi política: hi ha molts símptomes que evidencien aquesta crisi. Des de l'any 1969 s'estaven produint tota una sèrie de fenòmens especialment significatius. El mateix any 1969 es va iniciar amb un estat d'excepció que el govern va establir a tot l'Estat espanyol per un període de tres mesos, aquell mateix estiu Franco finalment nomenava successor seu, a títol de rei, Joan Carles, i poques setmanes després esclatava l'escàndol Matesa, un escàndol de corrupció econòmica, en el qual es trobaven implicats diversos ministres i que evidenciava importants fractures existents entre les diferents

famílies polítiques i grups socials que prestaven suport al règim. El judici de Burgos contra setze militants d'ETA, finalment condemnats a nou penes de mort, al desembre de 1970, i que el govern es va veure obligat a indultar, va acabar marcant un punt d'inflexió: era evident que l'indult era una demostració de feblesa davant la important campanya i les mobilitzacions que tant a dins de l'Estat espanyol com a l'estranger s'estaven donant. Però fou la darrera vegada. Justament, a mesura que es van incrementar els conflictes de tota mena, socials i polítics, al país, el règim va respondre amb la intensificació de la repressió. I molts conflictes socials van acabar amb morts. Així mateix, al març de 1974 i al setembre de 1975, el Govern va recórrer a la pena de mort i aquesta vegada a executar-les contra una dissidència política que cada vegada ocupava més espais socials. Salvador Puig Antich, en el primer cas, i tres militants del FRAP i dos d'ETA, en el segon, en foren les víctimes. I mentre l'assassinat de Carrero Blanco per un escamot d'ETA, al desembre de 1973, feia desaparèixer un important suport de continuïtat del franquisme, significatius sectors socials que històricament havien fet costat al règim franquista se n'anaven distanciant. Era evident que el vaixell s'anava enfonsant i que calia buscar una alternativa davant la imminent desaparició del dictador.

A desgrat de tot, però, la situació precisa en què es trobava el país al novembre de 1975, en el moment en què es va esdevenir la mort de Franco, no era gens clara per a potenciar un canvi:

En primer lloc, segons les previsions establertes per Franco, es varen posar en marxa els mecanismes successoris: el príncep Joan Carles, que havia estat designat successor de Franco, fou promogut a capità general dels tres exèrcits el mateix dia 20 de novembre, i el dia 22 de novembre fou proclamat rei d'Espanya per les Corts franquistes. Molts analistes i alguns historiadors han destacat, anys després d'aquest convuls període, i quan la democràcia era ja un fet, la voluntat democratitzadora del nou rei des del començament del seu regnat i els equilibris que va haver de fer per aconseguir tirar endavant amb els conseqüents suports els seus desigs. És possible que fos així, tot i que difícilment el seu passat ho podia fer preveure.

Cal recordar que a partir dels 10 anys, des de 1948, havia estat educat en els valors dels franquisme i que, per bé que algun dels seus preceptors, com ara Torcuato Fernández Miranda, ara tingués fama de reformista —de manera força incomprensible, altrament, perquè el 1969 havia estat nomenat ministre Secretario General del Movimiento, ni més ni menys que el partit únic—, els cànons ideològics i militars que havien configurat la seva educació es trobaven molt lluny de contemplar valors democràtics. Per una altra banda, el príncep tenia dos esculls importants: el primer era

el de la legitimitat monàrquica, que corresponia al seu pare, Don Juan, que residia a l'exili portuguès d'Estoril i des de feia anys era una de les bèsties negres del franquisme. En una data no molt endarrerida, com era el juny de 1975, el Govern havia desaconsellat la seva entrada a Espanya. I per bé que semblava que no estava disposat a enfrontar-se amb el seu fill, no tots els monàrquics eren projoancarlistes. Evidentment, per als legitimistes, la corona d'Espanya corresponia al fill d'Alfons XIII, l'hereu Joan de Borbó, que havia d'ostentar el títol de Joan III. L'altre entrebanc era el que presentava l'oposició democràtica: per al conjunt de l'oposició de tots colors, Joan Carles representava la legitimitat franquista i la continuïtat de les institucions de la dictadura. Només cal consultar la premsa clandestina de l'època i els judicis que en el seu conjunt feien sobre el nou rei. Especialment bel·ligerants eren comunistes i socialistes. Un home com Santiago Carrillo, aleshores secretari general del PCE, havia caracteritzat el futur rei com «un pobre hombre incapaz de toda dignidad», i des de les files socialistes Alfonso Guerra havia afirmat que «el futuro de España no es Juan Carlos».

Amb aquests entrebancs, doncs, el 22 de novembre, dos dies després de la mort de Franco, s'havien de posar en funcionament les previsions establertes per la llei de 22 de juliol de 1969 referida a la successió de Joan Carles com a cap d'Estat. En unes Corts engalanades per a l'ocasió, quan encara Franco no havia rebut sepultura, davant de procuradores i consejeros del Reino, del Govern en ple, dels membres del Consejo de Regencia, i sota la presidència del comte de Mayalde, el fins aleshores príncep, acompanyat de la princesa Sofia i dels seus tres fills, va fer un solemne jurament: «Juro por Dios, y ante los Santos Evangelios, cumplir y hacer cumplir las Leyes Fundamentales del Reino y guardar lealtad a los principios que informan el Movimiento Nacional». A continuació, Rodríguez de Valcárcel va recórrer a la fórmula clàssica de «Si así lo hiciéseis, que Dios os lo premie, y si no, que os lo demande», i immediatament el va proclamar rei: «En nombre de las Cortes y del Consejo del Reino manifestamos a la nación española que queda proclamado rey de España don Juan Carlos de Borbón y Borbón, que reinará con el nombre de Juan Carlos I». Aleshores, el nou rei va llegir el seu primer «missatge a la nació» com a monarca. Un discurs de dotze minuts de durada, que sovint s'ha interpretat en clau de futur. Però esdevé difícil, sobretot si ens situem en el context del moment, interpretar com a premonitòries frases d'una ambigüitat considerable com quan va parlar del fet que «nuestro futuro se basará en un efectivo consenso de concordia nacional» o que «juntos podremos hacerlo todo si a todos damos su justa oportunidad». En realitat, el discurs, que s'havia iniciat amb un autèntic panegíric a Franco —«una figura excep-

onal entra en la història. El nom de Francisco Franco serà un jalón del acontèixer espanyol i un hito al que serà impossible deixar de referir-se per entendre la clau de nostra vida política contemporània»—, estava farcit de frases ambigües que combinaven el reconeixement de les «peculiaridades regionales» amb «la sagrada realitat de España» i amb la lluita històrica que havien menat els espanyols «para restaurar la integridad territorial de nuestro solar patrio». En el fil conductor del discurs havia anat desgranant temes diversos que abraçaven des de «la patria» com a empresa col·lectiva fins al reconeixement dels drets socials i econòmics dels individus, passant per la «idea d'Europa». Naturalment, utilitzava fórmules que intentaven que el discurs agradés a tothom. Però, comptat i debatut, el discurs havia estat interromput amb forts aplaudiments en cinc ocasions pels procuradores presents i, en acabar, l'ovació final havia durat un minut i deu segons.¹ Era el beneplàcit d'uns homes que en la seva pràctica totalitat havien estat designats a dit pel dictador. I en aquells moments era dubtós que no volguessin continuar mantenint les prebendes acumulades.

En segon lloc, el Govern continuava estant presidit per Carlos Arias Navarro, un home amb una trajectòria i amb una biografia clarament repressores. La seva actuació com a fiscal a Màlaga, durant la guerra civil, en molts dels processos que havien tingut lloc en contra dels republicans, li havia valgut el sobrenom de carnicerito de Málaga. Posteriorment, acabada la guerra, el 1944 fou nomenat governador civil de Lleó i entre 1957 i 1965 ocupà el càrrec de director general de Seguretat, o sigui, del màxim organisme repressiu de l'Estat. Camilo Alonso Vega, un dels militars més durs i implacables del franquisme i dels pocs que en vida va ésser nomenat capità general, havia estat el seu protector. L'any 1965 fou designat alcalde de Madrid, fins que el juny de 1973 Carrero Blanco el nomenà màxim responsable de la repressió, i li atorgà el Ministeri de la Governació. I després de l'assassinat de Carrero, al desembre de 1973, Arias Navarro fou designat president del Govern. Quan va exposar el seu programa de govern, al febrer de 1974, de seguida es va parlar d'«espíritu de febrero», per a referir-se a les promeses liberalitzadores que pretenia dur a terme, però que ben aviat se'n van anar en orris, arran de l'ajusticiament de Puig Antich. Arias fou també l'encarregat de donar la notícia de la mort de Franco el mateix dia 20 de novembre, i el que amb veu plorosa l'havia presentat com «el hombre de excepción que ante Dios y ante la Historia asumió la inmensa responsabilidad, el más exigente y sacrificado servicio a España»,

¹ Naturalment, la crònica de l'esdeveniment va ser recollida per tota la premsa. Especialment completa era la que va publicar La Vanguardia Española, el dia 23 de novembre de 1975, on figurava el discurs íntegre del monarca.

i fou també el que va llegir el missatge pòstum de Franco davant de la Televisió, on el dictador advertia que «no olvidéis que los enemigos de España y de la civilización cristiana están alerta». Ara, a començaments de desembre de 1975, Arias era confirmat pel rei en el seu càrrec. No cal dir que es tractava de la continuïtat de la continuïtat, el dipositari de les essències franquistes més ortodoxes, tot i que en el seu nou Govern, que es va formar el dia 12 de desembre, hi apareixien noms que passaven per ser reformistes, com ara Manuel Fraga Iribarne, que va ocupar la vicepresidència per a afers de l'interior i la cartera de Governació, o José Mª de Areilza, que fou nomenat ministre d'Afers Estrangers. I fins i tot a la declaració programàtica que va donar a conèixer el Govern pocs dies després de la seva constitució s'afirmava, de manera explícita, que «el Gobierno se propone perseverar en la construcción de una democracia española que no pueda ser dañada por ninguna amenaza totalitaria». El fet, però, que la democràcia fos adjectivada com a «española» podia ser ja considerat sospitos, si hom té en compte que les institucions franquistes hom també les havia batejades com a «democracia orgánica». En aquestes condicions, amb unes institucions que continuaven essent franquistes, un búnquer vigilant, un exèrcit farcit de generals que havien guanyat la guerra i una extrema dreta molt bel·ligerant —que en els darrers anys havia protagonitzat atacs contra llibreries— i que va redoblar el seu activisme en contra de tot allò que amenacés el manteniment de l'herència de Franco, les presumptes reformes del Govern només podien fracassar.

En tercer lloc, el país romania expectant, les coses no estaven clares i l'oposició organitzada en instàncies unitàries com l'Assemblea de Catalunya —que des de la seva creació, el 1971, aplegava la immensa majoria de l'oposició democràtica catalana—, la Junta Democràtica (que dirigia el PCE) i la Plataforma Democràtica (liderada pel PSOE), defensava una ruptura que implicava no admetre cap solució que pressuposés l'acceptació del llegat franquista. La monarquia, ja ho he comentat, per a la majoria de l'oposició era una institució directament vinculada al franquisme i, per tant, representava l'antítesi de la democràcia. Amb una presència hegemònica del PCE i amb una multiplicitat d'organitzacions de l'esquerra revolucionària i radical, els socialistes s'havien reconstruït ràpidament des que el 1974, en el congrés celebrat a Suresnes, en territori francès, s'havia fet càrrec de la direcció del PSOE el sector renovador dirigit per Felipe González. L'oposició estava disposada, així, a aprofitar la desmoralització creada per la mort de Franco per a fer valer la seva alternativa.

Entre novembre de 1975 i juny de 1977, quan varen tenir lloc les primeres eleccions democràtiques, el país va viure situacions de tensió i violència inusitada.

Que les reformes anunciades per Arias Navarro no menarien a cap democràcia va quedar clar molt aviat, i els primers mesos de l'any 1976 el país va viure episodis que recordaven els millors temps del franquisme: les dues manifestacions que varen tenir lloc els dies 1 i 8 de febrer de 1976 a Barcelona convocades per l'Assemblea de Catalunya, sota la consigna de «Llibertat, Amnistia i Estatut d'Autonomia» varen ésser brutalment reprimides per la policia. El dia 3 de març varen tenir lloc els esdeveniments de Vitòria, on la policia disparava sobre una assemblea de treballadors que feia dos mesos que estaven en vaga i provocava quatre morts, i el dia 9 de maig varen tenir lloc els fets de Montejurra, on la tradicional concentració carlista va acabar també amb dos morts i diversos ferits.

El contrast amb accions que demostraven que l'oposició anava guanyant la legalitat era més que evident: el 15 d'abril la UGT celebrava el seu XXX Congrés a Madrid, el 29 de maig el PSUC celebrava a Terrassa el seu primer míting en llibertat i el mateix feia la Convergència Socialista de Joan Reventós el dia 22 de juny. Però a la fi, la manca de perspectives i de sortida en el Govern, els desacords dins del mateix Govern i àdhuc les desavinences entre Arias i el rei van acabar conduint a la crisi final. El dia 1 de juliol Arias presentava la seva dimissió i de manera interina el tinent general De Santiago assumia les funcions com a president de Govern. A partir d'aquest moment tot era possible.

Dos dies més tard, el rei nomenava nou president de govern Adolfo Suárez, un polític gris, un home que en el Govern d'Arias Navarro havia estat nomenat Ministro Secretario General del Movimiento i per qui ningú no donava un ral. Curiosament, a la premsa d'aquells dies només els sectors més dretans, com ara Fernández Cuesta, representant de l'extrema dreta, o López Rodó, un exministre franquista vinculat a l'Opus Dei, havien parlat favorablement de Suárez, mentre que Marcelino Camacho, des de Comissions Obreres, o Josep Benet, des de Catalunya, van emetre judicis negatius.² De tal manera que la premsa va batejar el govern que nomenaria poc després Suárez com a «govern de penenes», referint-se a la inexperiència dels «professors no numeraris» de la Universitat, que durant la transició dugueren a terme mobilitzacions importants. Però justament seria aquest Govern el que acabaria portant a cap la reforma política. La joventut de la majoria dels ministres —Pallach havia recordat que Suárez no havia fet la guerra civil i aquesta característica era aplicable a molts dels seus ministres, la qual cosa era ja un fet prou significatiu perquè volia dir que no estaven directament vinculats a la victòria franquista en aquella guerra— i la

² Vegeu les declaracions aparegudes en La Vanguardia Española, del 4 de juliol de 1976.

consciència generalitzada que Espanya s'havia convertit, des de la mort de Franco, en una mena d'olla de pressió que amenaçava d'explotar si no es permetia l'emanació de gasos, eren dos elements que acabarien permetent, amb molts problemes, la concreció d'una reforma política que fos acceptada per l'oposició democràtica. És cert que en el seu conjunt Suárez i tots els seus ministres s'havien educat políticament en les files del franquisme i que a alguns d'ells —com al mateix Suárez— encara se'ls veia el color blau del falangisme en la camisa. Però davant dels greus problemes que vivia el país havien optat per donar un gir copernicà a la seva política. La necessitat i la realitat els havia convertit en demòcrates sense haver-ho estat mai. Incloent-hi el cas del monarca. Es reproduïa, com al segle XIX, la vella consigna que Lampedusa posa en boca del seu protagonista en El guepard: «És necessari que tot canviï perquè tot continuï igual».

El gran contrasentit de la transició espanyola rau justament en aquest aspecte: els grans protagonistes de la democratització de l'Estat espanyol des del poder eren aquells «demòcrates de tota la vida» a qui només les circumstàncies havien fet evolucionar —en alguns casos de manera molt ràpida— cap a posicions democràtiques. Mentre a l'oposició, aquesta sí, democràtica de tota la vida, li tocava de jugar un paper de comparsa, conscient que no tenia la força ni el pes social suficient per a imposar la ruptura que predicava amb el franquisme o, potser, perquè li va mancar la suficient audàcia i valentia política per a imposar el seu projecte. En qualsevol cas el juliol de 1976 era clar que a Espanya no hi hauria una transició democràtica «a la grega», on l'any 1975 s'havia sacrificat la monarquia; ni a la portuguesa, on la «revolució dels clavells», iniciada l'abril de 1974, estava provocant molts trasbalsos. I ben aviat es va fer evident també que la «ruptura democràtica» que predicava l'oposició antifranquista —que en aquests moments encara estava en la clandestinitat— acabaria deixant pas a la «reforma» que propiciava el nou Govern d'Adolfo Suárez.

A partir del juliol de 1976, doncs, i en una situació que no va deixar d'ésser contradictòria, es varen fer els passos més importants cap a la democràcia. Ja durant el mateix mes de juliol es van portar a terme alguns gestos significatius, com ara l'anunci de futures eleccions generals, que se celebrarien abans del 30 de juny de 1977, o l'aprovació d'un decret llei d'amnistia que, de totes maneres, no va ser gaire ben rebut per l'oposició perquè no incloïa els delictes de sang. També Suárez es va reunir en secret amb el dirigent socialista Felipe González. Es tractava d'anar preparant el terreny per a una operació política d'envergadura que pretenia transformar des de dins les institucions polítiques de la dictadura en unes institucions democràtiques. El repte no era minso, perquè Suárez tenia clar que ho volia fer des de la legalitat franquista i, naturalment, havia de convèncer

molts sectors polítics, socials i militars de la bondat dels seus propòsits, que l'únic camí era «reformar» el règim polític franquista per convertir-lo en una monarquia democràtica. En les files de l'exèrcit ja el dia 8 de setembre el mateix Suárez va tenir una reunió amb els alts comandaments militars, a qui va explicar les característiques de la reforma política, però sembla que a alguns militars no els va quedar massa clara la naturalesa del nou règim que pretenia instaurar Suárez. El fet fou que, al cap d'unes setmanes, dimitia el general Fernández de Santiago, que era el vicepresident del Govern i ministre d'Afers per a la Defensa, i les mostres de solidaritat li van venir bàsicament de l'extrema dreta. El general de Santiago va ser substituït per Manuel Gutiérrez Mellado, un militar compromès amb la reforma i que a partir d'aquest moment va tenir un paper molt important en la tasca de fer acceptar la reforma als militars. Convèncer els procuradores en Cortes que havien d'aprovar la reforma proposada pel Govern, sobre el paper va ser més fàcil. El dia 18 de novembre les Corts franquistes decidien el suïcidi col·lectiu quan aprovaven per 425 vots a favor, 59 en contra i 13 abstencions la Llei de Reforma Política.

En aquest marc, al desembre de 1976 va tenir lloc el referèndum de la reforma política, davant la qual l'oposició va respondre amb l'abstenció, però que va representar el primer pas cap al desmantellament de les institucions franquistes. De fet, aleshores, l'oposició havia rebaixat molt els seus plantejaments, s'estaven abandonant els rupturismes i s'acceptava la reforma política que oferia el Govern. A començaments de desembre de 1976, havia constituït ja l'anomenada Comissió dels Nou, que tenia com a objectiu fonamental la negociació amb el Govern. Els resultats del referèndum, celebrat el dia 15 de desembre, van deixar lloc a pocs dubtes: mentre a Catalunya l'abstenció se situava en el 25,9% del cens electoral —una mica per sobre de la mitjana estatal—, al País Valencià només havia estat del 14,28% i a les Illes Balears del 15,78%. Quedava clar que la utilització dels mitjans de comunicació de masses que havia fet servir el govern havia aconseguit els resultats esperats.

A partir d'aquest moment les negociacions entre el Govern i l'oposició es van incrementar. En primera instància el Govern va aconseguir que l'oposició, progressivament, acceptés les regles de joc del Govern en el tema de la seva legalització. El Govern havia obert un registre especial on els diferents partits van haver d'inscriure's per a ser legals. Pel febrer de 1977 ja ho eren tots excepte els comunistes, els republicans i l'esquerra revolucionària i independentista. I el tema dels comunistes era especialment delicat, perquè el PCE era considerat la bèstia negra per molts sectors franquistes i per molts militars. Però quedava clar que, si hom volia anar cap a una democràcia creïble, havia de comptar amb la presència dels co-

munistes, tot i que sembla que els Estats Units haurien vist amb bons ulls un sistema parlamentari sense comunistes, o que fins i tot el PSOE hauria acceptat participar en unes primeres eleccions encara que el PCE no hagués estat legalitzat. Però durant els darrers anys del franquisme i els primers de la transició el PCE en el conjunt de l'Estat i el PSUC a Catalunya eren la primera força de l'oposició en presència militant al carrer i en capacitat de mobilització social i els comunistes no estaven disposats a ser menyspreats. I sovint forçaven la seva legalització amb continuades presències públiques que van acabar provocant la detenció del seu secretari general, Santiago Carrillo, el 22 de desembre de 1976. Mentre que al febrer de 1977 li era denegada la seva inscripció en el registre de partits polítics.

A començaments d'abril de 1977, finalment, es va produir la legalització del PCE, que va motivar la dimissió del ministre de Marina i va provocar un cert enrenou dins l'Exèrcit, menor, però, del que hom podia esperar. De fet, com ja hem vist, no era la primera vegada que els militars havien plantejat problemes. La dimissió del general de Santiago, al setembre, havia provocat una primera onada de reaccions, entre les quals s'havien destacat sobretot les recollides pel diari *El Alcázar*, el portaveu de l'associació d'excombatents. Ara, amb la legalització del Partit Comunista, i a banda de la dimissió de Pita da Veiga, el ministre de Marina, els militars també van voler fer saber la seva posició públicament i el dia 14 d'abril van publicar la nota següent, que pretenia aclarir les postures mantingudes per la cúpula militar:

«Ante la diversidad de informaciones aparecidas en la prensa nacional, el Gabinete de Prensa y Relaciones Públicas de la Secretaría Militar y Técnica del Ministerio del Ejército, comunica:
El Consejo Superior del Ejército, en su reunión del día 12 del corriente, acordó, por unanimidad, informar al señor ministro de los siguientes extremos, según el acta levantada al respecto:
- La legalización del PC ha producido una repulsa general en todas las unidades del Ejército.
- No obstante, en consideración a intereses nacionales de orden superior, admite disciplinadamente el hecho consumado.
- El Consejo estima debe informar al Gobierno de que el Ejército unánimemente unido, considera obligación indeclinable defender la unidad de la Patria, su bandera, la integridad de las instituciones monárquicas y el buen nombre de las Fuerzas Armadas.
Madrid, 14 de abril de 1977».³

³ La va publicar tota la premsa. Es pot consultar, íntegra, a *La Vanguardia Española*, 15 d'abril de 1977.

Les raons de la crisi militar s'atribuïen al fet que, segons algunes versions, Suárez va prometre als militars, en la reunió del 8 del setembre passat, que no legalitzaria els comunistes. En l'àmbit polític la majoria de les forces democràtiques es va manifestar a favor de la mesura que va adoptar el Govern i només alguns polítics franquistes s'hi van manifestar en contra. Destaca sobretot l'extensa declaració que va realitzar Manuel Fraga Iribarne, que en aquells moments havia constituït ja el partit d'Alianza Popular:

«Me parece un grave error político y una farsa jurídica. Sobre lo primero no he de extenderme, por ser bien conocido el punto de vista de Alianza Popular: bastantes problemas tiene la reforma política en España para añadirle innecesariamente la legalización del partido más antidemocrático, y que se presenta con las mismas figuras de 1936. El único país de Europa en el que el comunismo ha sido derrotado es España; ahora se le entrega la legalidad, sin contrapartida.

El tema jurídico es aún más grave. Puede afirmarse que la legalización del Partido Comunista es un verdadero golpe de Estado, que ha transformado la reforma en ruptura, y que ha quebrado a la vez la legalidad y la legitimidad. La Ley sobre Asociación Política fue, como toda ley política, el resultado de un pacto; su texto fue remitido a las Cortes tras los debates de una comisión mixta del Consejo Nacional y el Gobierno; y la aprobaron las Cortes Españolas tras un discurso de presentación del actual presidente del Gobierno. Semanas después las Cortes aprobaron (estando ya en ejercicio el actual Gobierno), una modificación paralela del Código Penal. En todo momento quedó clara la exclusión de los partidos comunistas, separatistas y terroristas. Pues bien, la Ley de Asociación Política ha sido modificada por un decreto ley que el Tribunal Supremo, con buen criterio y sólidas razones, se ha negado a aplicar. Ahora se pretende legalizar el Partido Comunista en aplicación de aquella sentencia.

Cualquiera puede sacar las conclusiones: para mí, repito, son las anteriormente expresadas. Un error político de volumen histórico, revestido de las más graves transgresiones jurídicas. Eso sí, a los brindis con champán se sumará hoy un alto consumo de vodka en la Pascua rusa».⁴

Va ser, indubtablement, la declaració més punyent i contundent de totes les que es van produir aquells dies.

El context social i polític en què tenien lloc aquests esdeveniments era crispats per l'activisme d'ETA, que continuava condicionant tot el procés polític espanyol, i per altres grups, com els GRAPO, que varen aparèixer en

⁴ La Vanguardia Española, 12 abril de 1977, p. 8.

aquest context, i també per les accions d'una extrema dreta que no renunciava a acceptar la fi del règim: el mes de gener de 1977 fou especialment dramàtic i un dels més difícils de la transició quan es van acumular, un darrere l'altre, tot un seguit d'esdeveniments luctuosos. El primer va tenir lloc el diumenge dia 23, quan en una manifestació a favor de l'amnistia, celebrada a Madrid, un escamot d'extrema dreta va assassinar l'estudiant Arturo Ruiz. L'endemà, dilluns, s'emportà la palma: el dia començava amb el segrest per part dels GRAPO del general Emilio Villaescusa, president del Consell Suprem de Justícia Militar, que s'afegia al segrest d'Antonio Mª Oriol y Urquijo, president del Consell d'Estat i segrestat des del mes de desembre. Continuava amb la mort de l'estudiant Mª Luz Nájera, colpejada amb un pot de fum llançat per la policia en una manifestació que protestava per l'assassinat del dia anterior. I acabava amb l'anomenada matança d'Atocha, en què un escamot d'extrema dreta va assassinar cinc persones —tres advocats, Enrique Valdelvira, Javier Sauquillo i Luis Javier Benavides; un estudiant de dret, Serafín Holgado, i un treballador, Angel Rodríguez Leal— en un despatx d'advocats laboralistes de Madrid. Encara, abans que s'acabés la setmana, el divendres 28 de gener els GRAPO assassinaven dos policies i un guàrdia civil, mentre realitzaven serveis de vigilància en diversos indrets de Madrid. Fou justament l'endemà, amb motiu del trasllat dels cadàvers, quan es van produir uns greus incidents, protagonitzats per militants i militars de l'extrema dreta, que demanaven «Gobierno dimisión» i «Ejército al poder», i quan un capità de l'armada, Camilo Menéndez, increpà el general Gutiérrez Mellado, que intentava posar ordre, amb el crit clarament colpista de «¡Por encima de la disciplina está el honor!». La calma no va retornar fins a mitjan febrer de 1977, després que la policia alliberés sans i estalvis el general Villaescusa i Oriol y Urquijo, en una operació que, segons algunes fonts, es va veure facilitada pel fet que la policia havia aconseguit infiltrar un agent en un alt càrrec de responsabilitat dels GRAPO.

Superat l'ensurt del mes de gener, legalitzat el PCE, el 15 de juny de 1977 van tenir lloc les eleccions democràtiques, finalment acceptades per l'oposició, quan ja era clar que havia abandonat la via de la ruptura política i havia acceptat la via de la reforma imposada pels sectors més intel·ligents del franquisme. Un mes abans de les eleccions, el pare del rei, Don Juan, havia renunciat públicament als seus drets successoris. De tota manera, les eleccions encara no es varen celebrar amb les condicions més òptimes i amb totes les garanties democràtiques, perquè els partits republicans i la resta de partits a l'esquerra del PCE no van ser legalitzats i si volien presentar-se a les eleccions, ho havien de fer, com així feren en alguns casos, a través d'agrupacions d'electors. Com calia esperar, la victòria fou per al partit del president del Govern, Adolfo Suárez, que en la perspectiva de

les noves eleccions havia organitzat des del poder un nou partit: la Unió de Centro Democrático. I la gran derrotada fou la neofranquista Alianza Popular, de Fraga Iribarne. La important presència de les esquerres al nou Parlament sorgit d'aquestes eleccions —el PSOE va guanyar, finalment, la batalla al PCE, com a primera força d'esquerra, i quedava clar que el model espanyol s'assemblaria més al model francès que a l'italià— i de partits nacionalistes, va forçar la situació per obrir un procés constituent, la qual cosa no havia quedat clara quan es van celebrar les eleccions, però ara es convertia en una realitat inajornable.

A partir, doncs, de la celebració de les eleccions del 15 de juny de 1977 calia iniciar un procés d'institucionalització de la democràcia, que, per una banda, havia de donar garanties als seus promotors en diversos terrenys:

- la monarquia era una institució que no es podia qüestionar. De fet, aquestes garanties, l'esquerra les havia donades ja abans de les eleccions.

- calia fer taula rasa del passat i oblidar possibles actituds revengistes. La definitiva Llei d'Amnistia que el nou Govern sorgit de les urnes —que continuava encapçalat per Adolfo Suárez— va aprovar el 14 d'octubre de 1977, per una banda va servir per a buidar les presons —i per primera vegada durant molt anys no hi va haver ni un sol pres per raons polítiques a l'Estat espanyol—, però per l'altra banda deixava molt clar que no es demanarien responsabilitats per accions comeses durant el règim franquista. Era clar, doncs, que el feixisme espanyol no tindria el seu Nuremberg. Com era clar que la reparació històrica a què podien aspirar els supervivents dels vençuts en la guerra civil encara tardaria a arribar i per a alguns ja no arribaria mai.

- finalment, calia garantir la unitat d'Espanya, com a condició també inqüestionable. No en va l'Exèrcit s'ocupava de recordar sovint que ell era la garantia de la unitat d'Espanya.

Evidentment, però, la democràcia no havia d'ésser restringida per a cap força política que acceptés el joc democràtic i calia donar satisfacció als nacionalismes perifèrics, especialment bel·ligerants a Catalunya i a Euskadi, però que, al mateix temps, havien proliferat també en altres territoris de l'Estat. De fet, el sistema democràtic es jugava bona part de la seva credibilitat a l'hora de donar satisfacció a les reivindicacions nacionals de les diferents nacionalitats històriques. I com que el tema era conflictiu —cal recordar que l'amenaça a l'Espanya rota havia estat una de les justificacions del cop d'Estat que va iniciar la guerra civil al juliol de 1936—, ben aviat es van barrejar les reivindicacions nacionals de les nacionalitats històriques amb una visió administrativa de l'Estat que implicava una descentralització.

A partir d'aquests pressupòsits, el procés d'institucionalització fou progressiu i va seguir les pautes següents:

Al desembre de 1978 es va promulgar la nova Constitució monàrquica, fruit del consens entre el conjunt de forces polítiques de l'Estat, que definia una monarquia democràtica i explícitament reconeixia l'existència de nacionalitats diferenciades dins la «nació espanyola». Anunciava, així, el nou Estat de les autonomies, que representava una important descentralització de l'Estat. Però la nova Constitució no va trobar un suport unànim en el conjunt de la població. Els resultats d'alguns territoris són prou concloents: és veritat que a Catalunya va votar el 67,91% del cens electoral, a les illes Balears el 70,18 % i al País Valencià el 74,14% i en tots els casos els vots afirmatius se situaven a l'entorn del 90%, però en canvi a Euskadi la situació va ser molt diferents: al País Basc, sense Navarra, la participació només va ser del 44,65% i només el 70,24% dels vots emesos van ser positius, amb la qual cosa la Constitució només comptava amb el suport del 30,86% del cens electoral. A Navarra la situació millorava una mica: l'abstenció només havia pujat fins al 33,37% del cens, però els vots emesos favorables eren del 76,42% dels votants, un 50,43% del cens electoral, just la meitat. Era evident que Euskadi plantejava des de l'inici del procés institucional de la democràcia un repte a Espanya no gens fàcil de superar.

Per l'abril de 1979 tenien lloc les primeres eleccions municipals democràtiques, que possibilitaven la renovació d'una de les institucions de poder més importants. No en va el poder municipal havia estat històricament sota el control del caciquisme, i les eleccions municipals havien fet caure la monarquia el 1931. Justament s'havia retardat considerablement la convocatòria de les eleccions municipals per por que es reproduís una situació similar a la que es va donar el 12 d'abril de 1931, i a desgrat de tot el Govern de centredreta no va poder evitar que en general les esquerres guanyessin a les grans ciutats i a la majoria de les capitals de província. De fet, era el resultat de moltes reivindicacions ciutadanes existents des dels darrers anys del franquisme i de l'acció reivindicativa que anaven duent a terme associacions de veïns i moviments veïnals de tota mena.

La institucionalització del procés autonòmic fou més complexa. A Catalunya, des de finals de 1977, existia la Generalitat provisional restaurada, que presidida Josep Tarradellas, el darrer president de la Generalitat republicana a l'exili. Al desembre de 1978 la comissió de parlamentaris de Catalunya aprovà l'anomenat Estatut de Sau, que seria rebaixat pel Congrés espanyol i seria aprovat per referèndum l'octubre de 1979, amb una abstenció superior al 40%. En aquesta ocasió hi va haver la voluntat que no succeís el que va passar durant els anys de la República, quan primer es va redactar l'Estatut de Núria, que immediatament va ser referendat pel poble català. I posteriorment va ser convenientment retallat per les Corts de Madrid. Perquè l'Estatut de 1932 no s'assemblava en res al que havia

estat aprovat pel poble català l'estiu de 1931. Ara no es va voler que passés el mateix. I per aquesta raó, es va iniciar un procés que a la fi va ser molt lent. Des de Catalunya es va rebaixar molt el sostre d'allò que es podia reivindicar —no es va sol·licitar el concert econòmic perquè es donava per descomptat que des de Madrid no s'acceptaria, però també perquè a algun polític català li va semblar molt antipopular que el nou Govern de la Generalitat hagués de recaptar impostos, era més còmode que ho fes el Govern de Madrid—, i tot i així encara l'Estatut de Sau va anar cosit de múltiples esmenes pel partit en el Govern. El 20 de març de 1980 se celebraven, finalment, les primeres eleccions al Parlament de Catalunya, i així doncs es podia donar per tancada la transició a Catalunya. A Euskadi el procés fou paral·lel i similar al català, la diferència fonamental era que l'existència d'ETA va provocar que el Govern basc a l'exili no tingués cap paper i que l'Estatut basc contemplés moltes més competències que el català, bàsicament de caràcter econòmic, mantenint-se el concert econòmic, que ja procedia de l'antiga legislació foral.

L'any 1978 es varen posar en marxa també altres processos autonòmics i preautonòmics. A les illes Balears el 28 de juliol de 1978 entrava en funcionament el tot just constituït Consell General Interinsular (CGI), però l'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears no es va publicar al BOE fins a l'1 de març de 1983. Al País Valencià el Consell preautonòmic del País Valencià es va constituir el 10 d'abril de 1978, mentre que l'Estatut d'Autonomia va ser publicat al BOE el 10 de juliol de 1982. I entremig es van anar aprovant règims autonòmics o preautonòmics en totes les regions de l'Estat que, al marge de la justificació històrica, cultural o nacional, tendien a confondre les reivindicacions nacionals dels Països Catalans, d'Euskadi i de Galícia, les anomenades nacionalitats històriques, en un conjunt divers, on tothom tenia dret a tot i la descentralització política es confonia amb els drets nacionals. Era el «cafè per a tots» que havia denunciat tantes vegades el president Tarradellas. Això explica que l'Estat de les autonomies, com s'anomenaria el resultat final d'aquest procés, estigués en revisió i qüestió permanent i que els fets nacionals català o basc, mai no acceptats per la dreta espanyola ni pels militars, hagin provocat nombroses tensions. Certament, l'existència d'ETA i el qüestionament que sovint s'ha fet de l'Estat de les autonomies des de Catalunya i Euskadi han tingut la seva importància en aquestes qüestions.

I en bona mesura fou aquest el pretext que explica l'intent de cop d'Estat que va tenir lloc el 23 de febrer de 1981, protagonitzat pel coronel Tejero a les Corts i que gaudia de suports en altres indrets de l'Estat, com és el cas del País Valencià. Finalment, l'amenaça que planava des de l'inici del procés es va concretar i tot, i el seu fracàs final no va evitar que la presència

de l'Exèrcit condicionés —com ho havia fet des del començament— l'etapa final del procés. Cal recordar que poc temps després del cop d'Estat el Congrés aprovava la polèmica Llei Orgànica d'Harmonització del Procés Autonòmic, una llei que pretenia tranquil·litzar l'Exèrcit d'un perill separatista, presentant un Estat de les autonomies que, en la pràctica, esdevenia una mera descentralització de l'Estat.

Sovint s'ha considerat que el fracàs final del cop d'Estat i el triomf socialista a les eleccions generals de 1982 van representar històricament la clausura de la transició democràtica, d'una transició, però, que, com he intentat mostrar, no va ésser tan tranquil·la com s'ha volgut fer veure. Pel que fa saldo de morts, va ser molt superior del que hauria estat desitjable. D'una transició que va deixar pel camí moltes esperances en un canvi que hom intuïa més radical, més rupturista envers el passat. Van fallar les previsions? O van fallar els dirigents? D'una transició que, certament, ningú no dubti que va portar la democràcia, però també va imposar una monarquia, en un moment en què estaven entrant en crisi les darreres monarquies que quedaven al sud d'Europa i en què la monarquia era contemplada arreu com una institució completament obsoleta.

Per tot plegat considero legítim que ens preguntem si era possible una altra transició. I encara que les respostes canviïn segons les posicions polítiques de cadascú o segons el grau de satisfacció que hom pot sentir en l'actualitat, és evident que vint-i-cinc anys després hom té la sensació que molts dels problemes que es varen plantejar durant aquells anys encara no s'han superat, com tampoc potser no hem superat del tot el franquisme, que la dreta espanyola no s'ha acabat de creure la democràcia, que en parlar de la necessitat d'escoltar la sobirania popular per tirar endavant nous projectes i noves reformes hom amenaça amb la intervenció de l'Exèrcit, i que esdevé urgent que ens plantegem entre tots una nova transició, amb l'esperança i la voluntat que sigui la definitiva.

BIBLIOGRAFIA

- A banda d'un seguiment de la premsa de l'època, especialment de La Vanguardia Española, hem basat la nostra intervenció en les següents obres: ARACIL, Rafael; SEGURA, Antoni (ed): *Memòria de la transició a Espanya i Catalunya*. 4 vols. Edicions de la Universitat de Barcelona. Barcelona, 2000-2004.
- BALLESTER, David; RISQUES, Manel: *Temps d'amnistia. Les manifestacions de l'1 i el 8 de febrer de 1976 a Barcelona*. Edicions 62. Barcelona, 2001.

- BATISTA, Antoni; PLAYÀ, Josep: *La gran conspiració. Crònica de l'Assemblea de Catalunya*. Empúries. Barcelona, 1991.
- CEBEIRO, Jesús (dir): *Memoria de la transición. Del asesinato de Carrero a la integración en Europa*. El País. Madrid, 1995.
- *Memoria de Catalunya. Del regreso de Tarradellas hace 20 años al pacto Pujol-Aznar*. El País. Madrid, 1997.
- COLOMER, Josep M.: *Assemblea de Catalunya. L'Avenç*. Barcelona, 1976.
- DÍAZ, Elías: *La transición a la democracia: claves ideológicas, 1976-1986*. EUDEMA. Madrid, 1987.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ, Javier: *UMD. Militares contra Franco. Historia de la Unión Militar Democrática*. Mira. Zaragoza, 2002.
- MASCARELL, Ferran (dir): *De la dictadura a la democràcia. Catalunya 1973-1983. L'Avenç*. Barcelona, [1984].
- MAYAYO, Andreu: *La ruptura catalana. Les eleccions del 15-J del 1977*. Ed. Afers. Catarroja, 2002.
- MESTRE I CAMPI, Jesús (dir): *Atles de la transició. Espanya de la dictadura a la democràcia (1973-1986)*. Edicions 62. Barcelona, 1997.
- POWELL, Charles: *España en democracia, 1975-2000*. Plaza Janés. Barcelona, 2001.
- PREGO, Victoria: *Historia de la transición. Promoción y Ediciones*. Madrid, 1995.
- *Así se hizo la transición*. Ed. Plaza y Janés. Barcelona, 1996.
- *Diccionario de la transición*. Ed. Plaza y Janés. Barcelona, 1999.
- PRESTON, Paul: *El triunfo de la democracia en España: 1969-1982*. Plaza Janés. Barcelona, 1986.
- RIQUER, Borja de; CULLA, Joan B.: *El franquisme i la transició democràtica, 1939-1988*. Vol. VII de VILAR, Pierre (dir.): *Història de Catalunya*. Edicions 62. Barcelona, 1989.
- RIQUER, Borja De; MALUQUER DE MOTES, J.: *La Catalunya autonòmica, 1975-2003*. Ed. 62. Barcelona, 2004.
- SANTACREU SOLER, J.M. i GARCÍA ANDREU, M.: *Eleccions i partits polítics a la Comunitat Valenciana (1976-1993)*. Universitat d'Alacant. Alacant, 1995.
- *La transició democràtica al País Valencià*. La Xara edicions, Simat de la Vallidigna, 2002.
- TEZANOS, José Félix; COTARELO, Ramón; DE BLAS, Andrés (eds.): *La transición democrática española*. Sistema, Madrid, 1989.
- TUSELL, Javier; QUEIPO DE LLANO, Genoveva: *Tiempo de incertidumbre. Carlos Arias Navarro entre el franquismo y la Transición (1973-1976)*. Crítica. Barcelona, 2003.
- YSÀS I SOLANES, Pere (ed): *La transició a Catalunya i Espanya*. Fundació Doctor Lluís Vila d'Abadal. Barcelona, 1997.

L'ANTIFRANQUISME I LA CRISI DE LA DICTADURA

PERE YSÀS

Universitat Autònoma de Barcelona

«Franco va morir al llit», es diu moltes vegades per expressar la fortalesa de la dictadura franquista, la solidesa i l'amplitud dels seus suports i, alhora, la feblesa de l'antifranquisme. Però si l'esmentada afirmació és rigorosament exacta, també ho és que el continuisme, que s'expressava amb la formulació que tot estava «atado y bien atado» perquè després de la desaparició del dictador es mantinguessin la legalitat i les institucions franquistes, va fracassar absolutament, i un any i mig després de la mort del Caudillo es celebraven unes eleccions generals que obririen un procés constituent que culminà amb l'aprovació d'una constitució democràtica i la derogació de les lleis fonamentals franquistes, òbviament amb la de Principios del Movimiento Nacional inclosa, que els declarava «permanentes e inalterables». Com és possible que en tan poc temps s'ensorrés l'edifici franquista? Doncs, senzillament, perquè l'any 1975 era un edifici tan deteriorat que amenaçava ruïna; és a dir, quan el Caudillo va morir, la salut política de la dictadura estava tan deteriorada com la salut física del dictador. Dit d'una altra manera: el règim franquista estava immers en una profunda crisi, que s'havia començat a manifestar molt clarament des de l'any 1970, una crisi en la qual l'oposició antifranquista havia tingut un paper molt rellevant.

La crisi del franquisme constitueix la condició essencial per a explicar l'inici de la transició a la democràcia. Aquest plantejament coincideix amb una àmplia literatura acadèmica sobre els canvis de règim polític, que considera que la transició d'una dictadura a una democràcia comença quan el primer règim es troba en crisi per la incapacitat per a resoldre el problema de la seva reproducció o per no saber o no poder adaptar-se o fer front a circumstàncies canviants i inesperades.⁵

Tanmateix, algunes de les interpretacions més difoses sobre la transició espanyola neguen o ignoren la crisi del franquisme. Així, una explicació molt estesa, fins i tot la més present habitualment en els grans mitjans de comunicació, presenta la transició com una operació política —gairebé d'enginyeria política— dissenyada i conduïda des del poder, producte d'un projecte prèviament elaborat, el qual senzillament es va anar materialitzant gradualment. Els actors fonamentals del canvi serien les elits polítiques governants, en particular el rei Joan Carles, i el sector reformista de la classe política franquista, encapçalat per Adolfo Suárez i Torcuato Fernández Miranda, que es faria amb el control de les institucions. Alguns autors hi han afegit el paper, en qualsevol cas menor i complementari, dels dirigents de l'oposició democràtica. Les funcionalitats polítiques d'aquesta interpretació són evidents: la legitimació de la monarquia i de bona part de la classe política del franquisme, ja que el rei i els reformistes franquistes haurien portat la democràcia a Espanya.

Sorprenentment, des de determinades visions crítiques de la transició, no és infreqüent que s'acceptin les principals premisses d'aquesta interpretació, encara que canviant òbviamment la valoració del paper d'aquests actors: aquells que en l'anterior argumentació es presenten com els agents que porten la democràcia passen a convertir-se en els responsables d'un continuisme franquista disfressat que va beneficiar-se de la col·laboració, motivada per la feblesa o fins i tot per la traïció, dels dirigents de l'oposició antifranquista.

Però aquesta interpretació de la transició té un greu problema: no té cap fonamentació. Ni hi havia un projecte prèviament elaborat per aplicar-lo després, ni les elits governants van ser els únics principals actors del canvi polític.

Una altra interpretació, més present en l'àmbit acadèmic, explica la transició política com la culminació gairebé mecànica del procés de modernització viscut per la societat espanyola, en particular des de l'inici de la dècada dels anys seixanta. Una frase també sovint repetida pot sintetitzar simplificadament aquesta explicació: «la transició la va fer el Seat 600». Per reforçar i per il·lustrar millor aquest argument, a vegades es contraposa l'Espanya dels anys trenta amb la dels anys seixanta-setanta; així el fracàs de la democràcia a Espanya als anys trenta, és a dir, el fracàs de la Segona República, seria conseqüència de la insuficient modernització de la societat espanyola durant

⁵ Vegeu José M^a. MARAVALL i Julián SANTAMARÍA, «Transición política y consolidación de la democracia en España», en José Félix TEZANOS, Ramón COTARELO, Andrés de BLAS (eds.), *La transición democrática española*, Madrid, Sistema, 1989, pp. 185-186. Els autors segueixen els treballs de Leonardo Morlino i Philippe C. Schmitter, entre d'altres.

el primer terç del segle xx. Contràriament, les transformacions econòmiques i els canvis socioculturals de les dècades dels anys seixanta i setanta haurien fet possible la culminació de la modernització espanyola amb la creació d'un sistema democràtic. Naturalment, ningú no qüestiona la importància dels canvis operats en aquestes dècades, ni els seus efectes polítics, però sembla d'un mecanicisme insostenible deixar en una posició molt secundària o gairebé marginal el paper dels actors polítics i socials i considerar que els factors estructurals expliquen per ells mateixos el canvi polític.

En la historiografia sobre la transició es troba també ben assentada una línia interpretativa que considera que va ser un procés complex, iniciat precisament amb la crisi de la dictadura. Un procés ple d'incerteses i amb tres opcions inicials que comptaven amb suports polítics i socials remarcables: l'opció continuista, és a dir, la defensada per aquells que pretenien el manteniment gairebé intacte de l'ordenament franquista; l'opció reformista, amb versions diverses i variables amb el pas del temps i l'evolució del procés, sostinguda per aquells que consideraven necessàries reformes d'aquest ordenament però no la seva substitució; i l'opció rupturista, propugnada per l'oposició antifranquista, que pretenia la destrucció de la legalitat franquista, la formació d'un Govern provisional i l'obertura d'un procés constituent. Les forteses i les febleses d'aquestes opcions acabarien condicionant els acords mínims que farien possible la convocatòria d'eleccions a Corts i, en funció dels resultats, l'elaboració posterior d'una constitució democràtica i la derogació de la legalitat franquista.

La crisi de la dictadura constitueix, doncs, la primera qüestió que cal analitzar acuradament per a estudiar el procés de transició. I, en els orígens i la materialització de la crisi del règim franquista, cal dedicar una especial atenció a l'antifranquisme.

OBRERS I ESTUDIANTS

Amb l'inici de la dècada dels anys setenta, el franquisme va entrar en una crisi cada vegada més oberta i aguda, producte certament d'una diversitat de factors, entre els quals destaca la conflictivitat social i política. Un seguit de moviments —obers, estudiantils, veïnals, cívics i culturals— impulsats per activistes antifranquistes, van créixer de forma continuada des de l'incici dels anys seixanta. Aquests moviments van transgredir i qüestionar l'ordenament franquista, i van forçar el règim a buscar fórmules per a desactivar-los o neutralitzar-los, fet que li provocà una continuada erosió.

L'any 1962 es va iniciar un cicle de conflictivitat laboral que, amb fluctuacions, va seguir una línia ascendent i va comportar el trencament de

l'ordre social i de l'ordre públic per la continuada transgressió de la legalitat per part de sectors significatius de la classe treballadora.⁶ És cert que els conflictes tenien habitualment un origen estrictament laboral, amb reivindicacions de millores en els salaris i en les condicions de treball, i que rarament responien a demandes explícites de caràcter polític, però també ho és que adquirien immediatament una dimensió política pel fet de topar amb la legalitat i les institucions franquistes. Per al franquisme, com deia un document governamental de l'any 1971, «el conflicto laboral es siempre un problema político y de Orden Público», de manera que «la autoridad gubernativa debe (...) hacer cuanto esté en sus manos para evitar que se produzca, limitar su extensión o procurar su reducción».⁷ Tanmateix, malgrat els esforços esmerçats i, especialment, malgrat la política repressiva aplicada, la dictadura franquista no va aconseguir desactivar la conflictivitat obrera ni va poder evitar-ne l'extensió, en especial des de 1970. En efecte, el nombre de vagues i de vaguistes va assolir cotes elevades els anys 1972, 1973, 1974 i 1975. Paral·lelament, s'estava produint una notable diversificació sectorial i territorial de la conflictivitat, de manera que, si bé sectors com la indústria siderometal·lúrgica, les indústries tèxtils, les químiques, la mineria i la construcció van continuar concentrant una part molt elevada de les vagues i de les altres formes d'acció col·lectiva obrera, cada vegada va ser més freqüent l'aparició de conflictes en altres sectors industrials i en activitats terciàries, com ara l'ensenyament, la sanitat o els transports, o fins i tot els espectacles, amb la impressionant vaga d'actors a finals de gener i principis de febrer de 1975, que va obligar a tancar gairebé la totalitat dels teatres de Madrid i va paraitzar els estudis cinematogràfics i de televisió. La conflictivitat obrera va continuar afectant sobretot les grans concentracions industrials i urbanes —Barcelona, Biscaia, Guipúscoa, Astúries, Madrid— però va anar apareixent amb força en altres escenaris, com Pamplona, Valladolid, El Ferrol —aleshores «del Caudillo»— i Vigo, Sevilla i, en general, a les zones d'intensa industrialització.

⁶ Disposem ja d'una considerable bibliografia sobre la conflictivitat obrera, entre d'altres, els treballs de Sebastián BALFOUR, *Los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona (1939-1988)*, València, Ed. Alfons el Magnànim, 1994; José BABIANO, *Emigrantes, cronómetros y huelgas. Un estudio sobre el trabajo y los trabajadores (Madrid, 1951-1977)*, Madrid, Siglo XXI, 1995; Carme MOLINERO i Pere YSÀS, *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*, Madrid, Siglo XXI, 1998; José Antonio PÉREZ, *Los años de acero. La transformación del mundo laboral en el área industrial del Gran Bilbao (1958-1977)*. *Trabajadores, convenios y conflictos*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2001.

⁷ Ministerio de Trabajo, *Criterios ante una posible situación conflictiva*, 1971. Arxiu Històric de la CONC, fons API.

Tota aquesta conflictivitat laboral va alimentar l'extensió d'un nou activisme obrer, amb el moviment de les Comissions Obreres (CCOO) com a principal expressió, que va impulsar el creixement de les actituds i de les accions reivindicatives dels treballadors, i es va convertir en el motor de la conflictivitat⁸. En aquest activisme obrer, hi van tenir un paper molt rellevant els militants dels grups antifranquistes clandestins, particularment del PCE, que van disposar de notables suports en sectors cada vegada més nombrosos del clergat catòlic jove i dels moviments apostòlics.⁹

La conflictivitat obrera va forçar el règim a fer successives temptatives per desactivar-la, conscient dels danys que li provocava, ja que destruïa la pretesa harmonia social que havia d'assegurar el Nuevo Estado franquista i trencava la «pau social», indetificada pel règim amb l'ordre públic. Així van succeir-se regulacions dels «conflictes col·lectius» per «canalitzar-los» dins la legalitat, reformes de l'Organització Sindical per incrementar-ne la representativitat, iniciatives per captar activistes, etc. El fracàs d'aquestes actuacions va ser continuat, de manera que el règim acabava disposant només d'un sol instrument efectiu: la repressió.¹⁰ L'increment de la repressió per fer front a la creixent conflictivitat va provocar, entre d'altres coses, un seguit de violentes intervencions de les forces d'ordre públic contra concentracions o manifestacions de treballadors, amb un degoteig de víctimes mortals i ferits greus —per exemple, en la vaga de la construcció de Granada l'any 1970; a la factoria SEAT de Barcelona, l'any 1971; en la vaga de l'empresa Bazán d'El Ferrol, l'any següent; de nou a Barcelona, a Sant Adrià del Besòs, l'any 1973—. Però la repressió del règim també va provocar, cada vegada més, accions massives de repulsa i solidaritat, materialitzades en algunes ocasions per mitjà de vagues generals locals, les quals sovint van erosionar molt més encara les institucions franquistes.

Als anys setanta el franquisme va trobar-se amb un nou focus de conflictivitat que comportava noves formes de transgressió de la legalitat i, finalment, de qüestionament del règim. L'origen d'aquesta nova font de preocupacions per als dirigents franquistes, sobretot en l'àmbit local, es

⁸ David RUIZ (dir.), *Historia de Comisiones Obreras (1958-1988)*, Madrid, Siglo XXI, 1993. Entre els treballs més recents cal destacar Alfonso MARTÍNEZ FORONDA (coord.), *La conquista de la libertad. Historia de las Comisiones Obreras de Andalucía, 1962-2000*, Cádiz, Fundación de Estudios Sindicales/Archivo Histórico de CCOO de Andalucía, 2003; J. Alberto GÓMEZ RODA, *Comisiones Obreras y represión franquista. Valencia, 1958-1972*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2004.

⁹ Vegeu, entre d'altres treballs, Basilisa LÓPEZ GARCÍA, *Aproximación a la historia de la HOAC, 1946-1981*, Madrid, Ediciones HOAC, 1995.

¹⁰ Vegeu els treballs de Javier TÉBAR, David GINARD, i Alberto GÓMEZ RODA en el volum dirigit per Pelai PAGÈS i BLANCH, *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2004.

trobava en el creixement dels suburbis de les grans ciutats, un creixement fet sense previsions ni planificacions i que, alhora que proporcionava espectaculars beneficis econòmics a constructors i especuladors de tota mena, va generar dèficits insostenibles, tant de caràcter urbà com social. Aquests dèficits van provocar l'aparició de protestes veïnals que, com les laborals, només podien expressar-se al marge de la legalitat dictatorial i que, per tant, comportaven la topada amb les autoritats franquistes, sempre disposades a utilitzar tota la força necessària per a defensar l'ordre públic. El malestar i la conflictivitat veïnal, d'origen social però inevitablement de caràcter polític, va fer créixer un activisme veïnal impulsat per militants antifranquistes del PCE i dels grups de l'esquerra radical, com Bandera Roja (BR), Organització Revolucionària de Treballadors (ORT) o Moviment Comunista (MCE), amb importants suports de molts professionals —arquitectes, advocats— i amb la col·laboració de clergues i membres de moviments catòlics, que acabaria articulant-se en les associacions de veïns. La conflictivitat veïnal va incrementar les zones de dissens i, alhora, va estendre el descrèdit dels poders locals franquistes, ja que els va mostrar insensibles davant les necessitats bàsiques dels ciutadans.¹¹

Paral·lelament a l'activisme i a la conflictivitat obrera, i en particular des de 1965, un important moviment estudiantil va pertorbar el règim.¹² La primera expressió rellevant de contestació estudiantil a la dictadura va produir-se el 1956, però va ser des de l'inici dels anys seixanta quan la preocupació dels dirigents franquistes no va parar de créixer davant les actituds dels joves universitaris contra una censura asfixiant i contra l'absència de llibertat d'expressió i d'associació. L'any 1962, Rodolfo Martín Villa, aleshores cap nacional del Sindicato Español Universitario (SEU), escrivia en un informe per al Consejo Nacional del Movimiento que la joventut espanyola manifestava una «radical insatisfacción respecto una sociedad con la que no se encuentra de acuerdo en casi nada, con un sistema político que no ha sido capaz de cambiarla, y con unos hombres que han tenido en sus manos la

¹¹ Sobre la conflictivitat i els moviments veïnals vegeu Manuel CASTELLS, *Crisis urbana y cambio social*, Madrid, Siglo XXI, 1981; i la tesi doctoral d'Anna ALABART, *Els barris de Barcelona i el moviment associatiu veïnal*, Universitat de Barcelona, 1981, i la de llicenciatura de Ricard MARTÍNEZ MUNTADA, *El moviment veïnal a l'àrea metropolitana de Barcelona durant el tardofranquisme i la transició: el cas de Sabadell (1966-1976)*, Universitat Pompeu Fabra, 1999.

¹² José M^a. MARAVALL, *Dictadura y disenso político. Obreros y estudiantes bajo el franquismo*, Madrid, Alfaguara, 1979; Josep M. COLOMER, *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*, Barcelona, Curial, 1978; Benito SANZ DÍAZ, *Rojos y demócratas. La oposición en la Universidad de Valencia 1939-1975*, València, Feis/CCOO País Valencià, 2002; José ÁLVAREZ COBELAS, *Envenenados de cuerpo y alma. La oposición universitaria en Madrid (1939-1970)*, Madrid, Siglo XXI, 2004.

posibilidad de hacerlo»; per això no era estrany que els joves «ya no saben nada o casi nada del espíritu falangista (...) ya no hacen problema del éxito o fracaso de la doctrina joseantoniana, ya no se sienten partícipes y responsables de una tarea de reforma en nuestro país». En resum, «la juventud se nos ha ido», deia el cap del SEU.¹³ Per recuperar-la, el règim franquista va intentar, inútilment, reformar algunes organitzacions i institucions —fins i tot va arribar a suprimir el SEU—, així com oferir nous canals perquè els joves universitaris poguessin expressar les seves «inquietuds».

Però des de 1966, l'emergent moviment estudiantil va articular-se en sindicats democràtics d'estudiants del tot incompatibles, com els seus objectius, amb el franquisme. La resposta repressiva del règim va provocar una situació conflictiva —vagues, manifestacions, entrades de la policia als recintes universitaris, etc.— que va comportar la continuada alteració de la normalitat acadèmica i de l'ordre públic. Molts dirigents franquistes veien la universitat «en crisis y en subversión», com ho sintetitzava un informe de gener de l'any 1968 del Consejo Nacional del Movimiento, i consideraven que calia actuar amb més mà dura. L'accentuació de la política repressiva va ser finalment l'opció elegida per la dictadura, amb la declaració de l'estat d'excepció el gener de 1969, que si bé va aconseguir destruir els sindicats democràtics no va assolir l'objectiu de posar fi a l'agitació universitària que, amb algunes variacions, va mantenir-se elevada fins a 1975.

Com la conflictivitat obrera, la revolta estudiantil va ser impulsada per activistes antifranquistes, vinculats a les organitzacions opositors i, de nou, en elevada proporció al PCE, si bé la radicalització d'una part d'aquest activisme a finals de la dècada dels anys seixanta va comportar la proliferació de grups i grupuscles que sovint van allunyar-se de les actituds majoritàries dels estudiants. En qualsevol cas, l'any 1974 el Govern franquista era molt conscient del cul-de-sac en què es trobava la seva política universitària, tal com mostra un extens document del Ministeri d'Educació, que calculava l'activisme estudiantil en el deu per cent dels universitaris, amb un cinc per cent «de inquietos revolucionarios independientes, progresivos y en gran medida "marxistificados"», i un altre cinc per cent «de individuos de las mismas características», però que «aceptan totalmente y con compromiso político la ideología marxista». Segons l'esmentat document, aquests activistes feien inviable una política «aperturista», però el problema més greu era que la majoria dels estudiants tendien a seguir la minoria antifranquista activa,

¹³ Archivo General de la Administración (AGA), Presidencia, Consejo Nacional del Movimiento (CNM), Incorporación al Movimiento de la juventud universitaria, 1962, c. 9.832. Una referència molt més àmplia en Pere Ysàs, *Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*, Barcelona, Crítica, 2004, pp. 5-9.

perquè el marxisme s'havia convertit en la ideología «más eficaz y atractiva para la juventud» i perquè la resta d'ideologies estaven desprestigiades.¹⁴ D'altra banda, a la meitat de la dècada dels anys setanta, la conflictivitat universitària era protagonitzada no sols per estudiants, ja que havia emergit un moviment de professors joves en situació molt precària —els professors no numeraris (PNN)— que va desenvolupar accions de protesta de notable impacte. A més a més, la conflictivitat estudiantil s'havia començat a estendre des de les universitats als centres d'ensenyament secundari.

INTEL·LECTUALS I CLERGUES

El règim franquista va trobar-se també des de l'inici de la dècada dels anys seixanta amb una creixent crítica de sectors intel·lectuals i culturals, expressada de diverses maneres, entre d'altres, mitjançant la presentació de cartes col·lectives i la continuada temptativa de forçar els límits de la Llei de Premsa i Impremta promulgada l'any 1966 a iniciativa del ministre d'Informació, Manuel Fraga Iribarne. Des de 1962, quan un grup d'intel·lectuals va enviar una carta a les autoritats encapçalada per la signatura de Ramón Menéndez Pidal, aleshores president de la Real Academia Española, i amb signants com ara Ignacio Aldecoa, José Bergamín, Gabriel Celaya, Faustino Cordón, Pedro Laín Entralgo, José Luis L. Aranguren, Dionisio Ridruejo, Antonio Buero Vallejo o Luis Felipe Vivanco, demanant informació veraç sobre la vaga dels miners asturians i respecte pels drets elementals dels treballadors,¹⁵ van succeir-se nombroses manifestacions crítiques d'intel·lectuals, artistes i professionals davant d'actuacions polítiques de caràcter repressiu, així com demandes explícites de reconeixement de drets i llibertats que implicaven el frontal qüestionament del règim franquista. Així, per exemple, al març de 1965, una carta amb 1.161 signatures dirigida al ministre Fraga, encapçalada pel catedràtic democratacristià Manuel Giménez Fernández, reclamava el reconeixement de «la libertad de asociación y muy especialmente la libertad sindical planteada hoy como problema candente tanto en el campo obrero como el universitario», del «derecho de huelga» i de la «libertad de información y expresión», així com la llibertat de les persones condemnades per intentar exercir aquests drets.¹⁶

¹⁴ AGA, Presidencia, CNM, Informe sobre participación universitaria, c. 18.791.

¹⁵ Sobre l'important moviment vaguístic de 1962, vegeu els volums coordinats per Rubén VEGA, *Las huelgas de 1962 en Asturias*, i *Las huelgas de 1962 en España y su repercusión internacional*, Gijón, Trea/Fundación Juan Muñiz Zapico, 2002.

¹⁶ He tractat amb certa extensió sobre aquesta qüestió en *Disidencia y subversión...*, pp. 54-74.

En plena agudització de la política repressiva davant la conflictivitat social i política antifranquista, una altra carta amb 1.120 signatures va denunciar, pel desembre de 1968, la violència policial contra els detinguts, cosa que va provocar la presentació per part del Ministeri de la Governació d'una denúncia contra els signants davant la fiscalia del Tribunal Suprem. Un especial impacte públic va tenir la «tancada» al monestir de Montserrat, durant la celebració del consell de guerra de Burgos, al desembre de 1970, de 287 intel·lectuals, artistes i professionals catalans, entre els quals hi havia Josep Benet, Jordi Carbonell, Pere Portabella, Manuel Sacristán, Alexandre Cirici Pellicer, Josep Guinovart, Oriol Bohigas, Josep Solé Barberà, Montserrat Roig, Raimon o Joan Manuel Serrat.¹⁷

D'altra banda, la Llei de Premsa i Impremta de 1966, promoguda per Fraga, entre d'altres objectius, per mostrar la voluntat «liberalitzadora» del règim, va comportar l'aparició d'una conflictivitat permanent, derivada de la voluntat de molts periodistes, escriptors i editors d'arribar als límits, i fins i tot forçar-los, de la nova norma, que va eliminar la censura prèvia i proclamava la «llibertat d'expressió». El resultat d'aquesta temptativa «liberalitzadora» va ser una molt major visualització de la repressió governamental, en forma de sancions administratives, segrest de publicacions, processaments d'autors i editors, i una creixent irritació d'una part notable de la classe política franquista, partidària de l'estricta censura.¹⁸

Iniciada la dècada dels anys setanta, la percepció governamental sobre l'existència d'un ampli dissens intel·lectual era molt clara, i en diversos documents es reclamava una política «de atracció [al règim] de personas consagradas y de promoción de nuevos valores»,¹⁹ una política que no va obtenir cap resultat positiu. En l'àmbit intel·lectual, com en els anteriorment analitzats, va ser decisiu també el paper de militants o «companys de viatge» de les organitzacions antifranquistes: per presentar iniciatives, per promoure actuacions i per organitzar-les i coordinar-les.

Paral·lelament al dissens de molts intel·lectuals i de bona part del món cultural, la dictadura franquista va trobar-se, en particular des de la segona meitat de la dècada dels anys seixanta, amb una dissidència imprevista i políticament molt perillosa: la de creixents sectors del món catòlic, tant seglars com clergues, en especial els més joves. La confluència de l'evolu-

¹⁷ Antoni BATISTA, Josep PLAYÀ, *La gran conspiració. Crònica de l'Assemblea de Catalunya*, Barcelona, Empúries, 1991, pp. 69-85.

¹⁸ La posició extremadament crítica del vicepresident del govern Luis Carrero Blanco amb la Llei de Premsa de 1966 i amb la gestió de Manuel Fraga pot veure's en Javier TUSSELL, Carrero. La eminencia gris del régimen de Franco, Madrid, Temas de Hoy, 1993, pp. 329 i 357-358.

¹⁹ AGA, Cultura, MIT, *Tendencias conflictivas en cultura popular*, 1972, c. 580.

ció de sectors importants del catolicisme espanyol, amb llur distanciament i crítica del nacionalcatolicisme, la defensa dels drets humans, la denúncia de les injustícies socials, les propostes de diàleg amb el marxisme, i el contacte amb els grups d'oposició a la dictadura, amb factors externs, com el magisteri de Joan XXIII, el Concili Vaticà II i la política de Pau VI, va generar un problema molt greu al franquisme, que havia fet del catolicisme un dels seus signes d'identitat i havia creat un Estat confessional que atorgava privilegis extraordinaris a l'Església Catòlica. El fet que recintes eclesiàstics, a més a més protegits pel Concordat, es convertissin en centres d'activitats «subversives» —per exemple, la reunió de la Coordinadora General de CCOO al convent dels pares oblats a Pozuelo de Alarcón (juny de 1972) o de la Comissió Permanent l'Assemblea de Catalunya a l'església de Santa Maria Mitjancera a Barcelona (novembre de 1973)— era una cosa increïble per al règim, el qual, d'altra banda, disposava d'escassos i poc eficients recursos per a combatre en aquest altre front.²⁰

Pel setembre de 1971 el règim franquista va veure amb sorpresa que l'Assemblea Conjunta de Bisbes i Sacerdots votava majoritàriament —tot i que sense assolir el dos terços per a la seva aprovació— una declaració que, entre d'altres coses, deia: «Así pues, reconocemos humildemente y pedimos perdón porque nosotros no supimos a su tiempo ser verdaderos ministros de la reconciliación en el seno de nuestro propio pueblo, dividido por una guerra entre hermanos».²¹ Aquesta declaració significava el rebuig al concepte de «croada» aplicat a la guerra civil, essencial en la legitimació de la dictadura; parlava de «guerra entre germans» i de «reconciliació», i demanava perdó per l'actitud adoptada per l'Església. En resum, tocava la línia de flotació del franquisme. Pocs mesos després, els nomenats per a ocupar les seus episcopals de Madrid-Alcalá —Vicent Enrique i Tàrancon—, Barcelona —Narcís Jubany—, Bilbao —Antonio Añoveros— i Còrdova —José M. Cirarda— eren qualificats per la Direcció General de Seguretat de «jerarquías desafectas»,²² i la XVI Assemblea Plenària de la Conferència Episcopal Espanyola, celebrada al març de 1972, era vista com un assalt del sector qualificat de «progressista» —per al règim sinònim d'antifranquista— de l'episcopat a tots els òrgans directius.²³ Les

²⁰ Un bon nombre de treballs s'han ocupat detingudament dels canvis en l'Església catòlica espanyola; vegeu, entre d'altres, Feliciano BLÁZQUEZ, *La traición de los clérigos en la España de Franco*, Madrid, Trotta, 1991; Jaume BARALLAT, *L'Església sota el franquisme. Lleida, (1938-1968)*, Lleida, Pagés ed., 1994.

²¹ Feliciano BLÁZQUEZ, *La traición de los clérigos...* p. 200.

²² AGA, Cultura, Ministerio de Información y Turismo (MIT), Servicio de Información. Los siete nombramientos episcopales, diciembre de 1971, c. 554.

²³ Pere Ysàs, *Disidencia y subversión...* pp. 177-179.

relacions no van parar d'agreujar-se en els anys següents, amb un episodi especialment greu, quan el Govern presidit per Carlos Arias Navarro va intentar expulsar d'Espanya el bisbe Añoveros.²⁴

LA RESPUESTA REPRESIVA

L'extensió i la intensificació de la conflictivitat social i de l'activisme antifranquista al llarg de la dècada dels anys seixanta va obligar la dictadura a intentar continuadament desactivar la contestació al règim i «recuperar» determinats sectors o col·lectius dissidents. Però el fracàs continuat d'aquestes polítiques va portar-lo a incrementar la repressió per contenir l'extensió de les transgressions de la legalitat, incloent-hi l'adopció de mesures de caràcter excepcional. Però la repressió, si bé podia contenir la dissensió, també podia alimentar-la. I això va passar cada vegada més.

Al mes de maig de 1962, davant l'ampli moviment vaguístic iniciat en la mineria asturiana, el Govern va declarar l'estat d'excepció a Astúries, Biscaia i Guipúscoa. L'estat d'excepció comportava la suspensió de drets formalment reconeguts pel *Fuero de los Españoles* però mai respectats, de manera que tenia sobretot l'objectiu de justificar un increment de la repressió habitual, així com el de dissuadir eventuais dissidents i opositors, amb l'amenaça d'una molt més dura actuació policial. Poc després, al mes de juny, va declarar-se l'estat d'excepció a tot el territori espanyol, després del denominat pel règim «contuberni de Munic», és a dir, la reunió de membres de diversos sectors de l'oposició a la dictadura, en especial democratacristians, liberals i socialistes, tant de l'interior com de l'exili, en el marc del IV Congrés del Moviment Europeu, on van aprovar un molt moderat document que, tanmateix, manifestava que la integració en Europa —cal recordar que el Govern espanyol havia demanat formalment iniciar converses amb la Comunitat Econòmica— exigia l'existència d'institucions democràtiques i això volia dir «en el caso de España, de acuerdo con la Convención Europea de Derechos y la Carta Social Europea», la «*instauración de instituciones auténticamente representativas y democráticas que garantizan que el gobierno se basa en el consentimiento de los gobernados*», el lliure exercici dels drets i llibertats fonamentals i el «*reconocimiento de la personalidad de las distintas comunidades naturales*».²⁵

²⁴ Una completa explicació, en Javier TUSELL, Genoveva G. QUEIPO DE LLANO, *Tiempo de incertidumbre. Carlos Arias Navarro entre el franquismo y la Transición (1973-1976)*, Barcelona, Crítica, 2003, pp. 82-92.

²⁵ Resolución sometida por unanimidad al Congreso por los 118 delegados españoles, reproduïda per Fernando DÍAZ-PLAJA, *La España franquista en sus documentos*, Barcelona, Plaza & Janés, 1976, pp. 336-337.

El govern va justificar la declaració de l'estat d'excepció argumentant que «las campañas que desde el exterior vienen realizándose para dañar el crédito y el prestigio de España han encontrado eco y complicidad en algunas personas que, abusando de las libertades que el Fuero de los Españoles les reconoce, se han sumado a tan indignas maniobras».²⁶

L'estat d'excepció, ara limitat a Biscaia, va ser declarat l'abril de 1967 durant la llarga vaga dels treballadors de l'empresa Laminación de Bandas en Frío, de Echevarri, que va generar un ampli moviment de solidaritat. L'agost de 1968, l'inici de l'activitat violenta per part d'ETA i, en concret, l'atemptat que va costar la vida al cap de la Brigada de Investigación Social de Sant Sebastià, Melitón Manzanos, així com la continuada conflictivitat laboral, va portar el Govern a declarar l'estat d'excepció a Guipúscoa, així com a introduir una modificació de la legislació repressiva que va incrementar el paper de la jurisdicció militar, el qual s'havia reduït des de la creació l'any 1963 del Tribunal d'Ordre Públic.²⁷

Al mes de gener de 1969, després d'una notable agitació universitària i amb una conflictivitat obrera que el règim no aconseguia reduir significativament, va establir-se de nou l'estat d'excepció a tot el territori espanyol, la qual cosa va comportar de manera immediata una onada de detencions —735 segons xifres oficials—²⁸ així com la fugida a l'estranger de molts activistes. El vicepresident del govern, Luis Carrero Blanco, va justificar la declaració de l'estat d'excepció en una intervenció a les Corts amb l'argument que «el Comunismo intenta conseguir ahora lo que no pudo lograr hace treinta años con la complicidad de un régimen abyecto y de las brigadas armadas del Comunismo internacional». L'estat d'excepció era per a l'almirall un instrument legal i legítim «digan lo que quieran por ahí fuera nuestros enemigos, que son los que fomentan la subversión o sus ingenuos compañeros de viaje, y cuya opinión, naturalmente, nos importa muy poco». Es tractava, a més a més, d'un acte defensiu davant l'atac a «lo que nos es más sagrado, como es nuestra Fe, nuestra Patria, nuestra libertad, nuestra paz, nuestro orden y nuestro progreso económico y social y, claro está, nos defendemos. ¡Naturalmente que nos defendemos!».²⁹

²⁶ Decreto-ley de 8 de junio de 1962, reproduït per Fernando DÍAZ-PLAJA, *La España franquista en sus documentos...*, p. 344.

²⁷ Sobre el paper de la jurisdicció militar vegeu Manuel BALLBÉ, *Orden público y militarismo en la España constitucional*, Madrid, Alianza Editorial, 1983; sobre el Tribunal d'Ordre Públic, Juan José del ÁGUILA, *El TOP. La represión de la libertad (1963-1977)*, Barcelona, Planeta, 2001.

²⁸ AGA, Cultura, MIT, *Detenidos y domiciliados en todo el territorio nacional*, 24 de març de 1969, c. 671.

²⁹ «Discurso pronunciado en las Cortes Españolas el 7 de febrero de 1969 para dar cuenta de las causas que motivaron la declaración del estado de excepción por un período de tres

El consell de guerra celebrat a Burgos al desembre de 1970, amb la petició fiscal de sis penes de mort contra militants d'ETA, va provocar una important mobilització interior i exterior contra la dictadura, la qual va reaccionar novament amb l'adopció de mesures excepcionals. En efecte, després d'una primera declaració de l'estat d'excepció a Guipúscoa, el govern va estendre la declaració a tot Espanya. Novament, una onada de detencions va caure sobre l'antifranquisme més actiu: segons dades oficials, van ser detingudes 1.221 persones, acusades de propaganda il·legal o subversiva, de participació en reunions o manifestacions il·legals, de militància comunista i en CCOO, i un ampli ventall de comportaments, com ara crits subversius, injúries al cap de l'Estat, participació en protestes laborals o estudiantils, o genèriques alteracions de l'ordre públic.³⁰ Carrero Blanco, dirigint-se als procuradors a Corts el dia 21 de desembre, denunciava la campanya exterior «contra nuestra Patria, plagada de calumnias y de injurias, presentándonos como si fuéramos un país bárbaro donde la Justicia no ofrece las básicas garantías procesales»; una campanya «típicamente comunista» a la que «se han sumado algunos grupos, enemigos por sectarismo de nuestra Patria y de nuestro Régimen, que actúan siempre, para daño de sus propios intereses, como ingenuos compañeros de viaje». I també la campanya interior promoguda «por agentes de la subversión dentro de España», que havia provocat «incidentes universitarios y alteraciones del orden laboral, así como alteraciones al orden en la calle».³¹

L'àmplia mobilització antifranquista del desembre de 1970 va generar l'alarma en la classe política del règim, i provocà fins i tot una reunió extraordinària del Consejo Nacional del Movimiento a mitjan febrer de 1971, on es va dedicar una particular atenció al creixement continuat de la conflictivitat social i política. D'altra banda, el règim va treure la conclusió que calia evitar situacions que facilitessin la crítica exterior i la mobilització interior. En els anys següents va evitar-se l'adopció de mesures excepcionals, així com la celebració de processos amb peticions de nombroses penes de mort. Tanmateix, l'enduriment de la repressió, tal i com ja s'ha apuntat, va comportar una major violència policial contra les vagues obreres, les manifestacions estudiantils o les demandes veïnals, així com un increment de detencions i processaments, alguns dels quals van tenir un gran ressò

meses en todo el territorio nacional», en Almirante Carrero Blanco. Discursos y escritos 1943/1973, Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1974, pp. 218-226.

³⁰ AGA, Cultura, MIT, Dirección General de Seguridad. Relación numérica de detenidos en cada provincia con indicación de los motivos, desde el 15 de diciembre de 1970 hasta la fecha, 6 de abril de 1971, c. 671.

³¹ «Discurso pronunciado el 21 de diciembre de 1970 ante el Pleno de las Cortes», en Almirante Carrero Blanco. Discursos y escritos..., pp. 234-248.